

دکتر سید جعفر شهیدی

تاریخچه ای از

حج و حرمین (۴)

تاریخ مکه و مدینه

مردم شهر بلا استثنا مسلمان اند (جز مسلمان کسی رخصت در آمدن به حرم را ندارد) و این سنت از زمان نزول سوره مبارکه براءت تا امروز رعایت می شود. از مغرب زمینان کسانی که خود را به مکه و مدینه رسانده سپس درباره این دو شهر کتاب نوشته اند، بظواهر ادعای مسلمانی کرده اند. مکه تاریخی قدیم و طولانی دارد بظلمیوس نام آنرا مکرها نوشته است (۲) و احتمال می دهند این کلمه از لهجه ساکنان جنوب عربستان است که معنی مقدس و محترم می دهد (۵) هر چند این شهر از هزاران سال پیش به قداست معروف بوده است، اما از سراسر این تاریخ جز آغاز و اخیر آن بدرستی روشن نیست. بموجب قرآن کریم نخستین کس ابراهیم (ع) بود که خانواده خود را در این سرزمین بی آب و علف جای داد. ابراهیم (ع) به خدای خود چنین گفت:

پروردگارا! من تنی چند از فرزندانم را در دره ای بی آب و علف نزدیک خانه با حرمت تو جای دادم. ای پروردگار ما تا نماز را بر ما دارند. (۶)

مکه: بکه. بلد حرام. بلد امین. حرم امن. ام القری. مرکز ظهور دین اسلام و یکی از شهرهای کشور عربستان سعودی و مهمترین و مشهورترین شهر آن کشور است. مکه در طول ۳۹ درجه و عرضی ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه و در ارتفاع ۳۳۰ متر از سطح دریا قرار دارد. (۱) شهر مکه را رشته کوههای متعدد فرا گرفته است چنانکه تا نزدیک شهر ساختمانهای آنرا درست نمی توان دید. اگر کوههای گرداگرد مکه را از جانب شمال آغاز کنیم و بطرف غرب دور بزنیم نخست به کوه فلج یا فلق سپس بکوههای قَعِيقَان، لعلع، کَدَا (در بالای مکه) می رسیم. از جانب جنوب بطرف شرق کوههای ابوحدیده، کدی، ابوقیس و خندمه قرار دارد. (۲)

مکه در مشرق دریای سرخ واقع و فاصله آن تا بندر جدّه هشتاد کیلومتر است. شمار ساکنان دائمی مکه سیصد هزار تن است (۳) ولی در موسم حج به بیشتر از یک میلیون و نیم می رسد.

و در باره شهر مکه از خدا چنین خواست:

بروردگار من! این شهر را ایمن گردان و از مردم آن آنان را که بخدا و روز رستاخیز گرویده اند میوهها روزی کن (۷) از دوره ابراهیم تا آنکه که مهاجران جنوب عربستان در مکه سکونت کردند، برای شهر چه گذشته است؟ خدا می داند، تاریخ آن بدرستی روشن نیست. جز آنکه در این فترت طولانی از تیره‌ای که بر آن مسلط شدند و عمالقی نام داشتند سخن رفته است.

عمالقیق: یا عمالقه (صحرا نشینان) که نام آنان در سفرهای پیدایش، اعداد، سموئل و مواضع دیگر از تورات آمده. گروهی بیابان گرد و جنگجو بودند که با بنی اسرائیل دشمنی داشتند، و چند بار میان آنان و این قوم درگیری پیدا شده است. در سده چهارم میلادی بر اثر بهم خوردن اوضاع اجتماعی و اقتصادی جنوب عربستان، دسته‌هایی از مردم آن سرزمین به دیگر نقاط شبه جزیره مهاجرت کردند. تیره‌ای که بنام جرهم معروف بودند در مکه ساکن شدند و کار شهر را بدست گرفتند سپس تیره جنوبی دیگری بنام خزاعه جرهم را بکنار زد و خود بر شهر مسلط شد (۸) در آغاز سده ششم میلادی (احتمالاً) قبیله قریظ فرزندان کلاب که نمای پنجم رسول اکرم است قبیله خزاعه را به کنار زد و خویشاوندان خود قریظ را که در بیابان‌ها و دره‌های بیرون مکه می‌زیستند به شهر درآورد و ریاست شهر را بدست گرفت (۹) و دارالندوه را تاسیس کرد.

دارالندوه آنروز نخستین و تنها مجلس مشاوره در سراسر عربستان بشمار می‌رفت. این مجلس سپس منزلگاه خلفا و امرا گردید سپس اندک اندک بنای آن روبرو به ویرانی نهاد و سرانجام جزیره مسجد گردید.

حاکمان مکه

چون یثرب (مدینه) مرکز حکومت اسلامی گردید و در سال هشتم هجری مکه گشوده شد پیوسته از جانب پیغمبر (ص) و با از سوی خلفا حاکمانی برای اداره کار مکه گماشته می‌شد. (۱۰) پس از مرگ معاویه در سال شصتم هجری عبدالله بن زبیر خود را خلیفه خواند و مکه را مرکز خلافت قرار داد. در سال شصت و چهارم هجری از سوی شام حصین بن نمیر مأمور سرکوبی عبداللهم بن زبیر گردید.

حصین شهر مکه و خانه کعبه را زیر سنگ باران منجنیق گرفت. اما در این هنگام بزید مرد و حصین به شام بازگشت. چون عبدالملک بن مروان خلافت یافت. در سال ۷۲ هجری حجاج بن یوسف را مأمور سرکوبی ابن زبیر ساخت. حجاج مکه را محاصره کرد. خانه کعبه را با سنگ پرتاب ویران ساخت. و سرانجام ابن زبیر را کشت و بدار آویخت (۱۱) از این پس تا سال ۱۳۲

که مکه در اداره امویان بود. حاکم این شهر از جانب خلیفه دمشق تعیین شد، و در طول خلافت امویان بیست و هفت تن به اصالت و با به نیابت حکومت مکه راه یافتند. در دوره عباسیان از سال ۱۳۲ تا سال ۳۰۶ حاکم مکه از جانب بغداد تعیین می‌شد (۱۲) و گاهی هم حاکمی از وضع آشفته بغداد استفاده می‌کرد و ادعای استقلال می‌نمود.

در آغاز قرن چهارم هجری (سال ۳۱۷) قرامطه که فرقه‌ای از اسماعیلیه‌اند و مرکز آنان جنوب عربستان بود بر این شهر مسلط شدند. این دسته که مردمی تندخو، ماجراجو و بظاهر اسلام بی‌اعتنا و در احکام شرع معتقد به تأویل بودند مکه را ویران کردند. پس از خاموش شدن فتنه قرامطیان و کوناه کشتن دست آنان از شهر مکه تقریباً مدت ده قرن (تا استیلای آل سعود بر حجاز) شرفاً (جمع شریف) حکومت مکه را بدست گرفتند این حکومت‌ها بر حسب توسعه سلطه مرکز خلافت بغداد، قاهره یا استانبول بظاهر از خلفای عباسی فاطمی و با عثمانی متابعت می‌کردند و گاه خود حکومتی مستقل داشتند. (۱۳) پس از تاسیس دولت سعودی پیوسته حکومت شهر مکه را یک تن از خاندان پادشاهی عهده دار می‌شود.

و المسجد الحرام الذی جعلناه للناس سوا العاکفین
فیه والیاد

مسجد الحرام

نام مسجد گرداگرد خانه کعبه است. این مسجد قدیمیترین و معروفترین مسجد در تاریخ اسلام بشمار می‌رود. چنانکه در تاریخ کعبه نوشتیم، این خانه هزاران سال پیش از اسلام ساخته شد. مسلم است که در همان روزگار و یا لاقلاً سالیانی پس از آن، گرداگرد خانه کعبه فضائی داشته است، و زیارت کنندگان خانه در آن فضا گرد می‌آمدند، و یا از آنجا زیارت خانه می‌رفتند. اما بدان فضا، نام مسجد و مسجد الحرام در اسلام، داده شده است "و مسجد با حرمت که آن را برای مردمان قرار دادیم، مقیم یا مسافر (۱۴) مساحت این فضا پیش از اسلام و در آغاز فتح مکه چه مقدار بوده است؟ بدرستی معلوم نیست. تاریخ نشان می‌دهد تا پس از رحلت رسول اکرم (ص) هم، مردم خانه‌های خود را نزدیک به خانه کعبه می‌ساختند، لیکن عمر آنان را از این کار باز داشت. و گفت کعبه خانه خداست، و هر خانه فضای خارجی

می‌خواهد. این قضا پیش از شما بوده و شما بدان در آمدن یافتید. آنگاه خانه‌هایی را خرید و داخل مسجد در آورد. خانه‌کسانی را هم که حاضر بفروش نشدند ویران کرد. و بهای آن را برای صاحبان خانه نگاهداشت، تا سرانجام بگرفتن آن راضی شدند. عمر برای مسجد دیواری ساخت بطول یک قامت، که بر سر آن دیوارچراغها را می‌گذاشتند. سپس عثمان خانه‌های دیگری را به بهای گسران خرید و به مسجد افزود. کسانی را که نمی‌خواستند خانه‌های خود را بفروشند نکوهش کرد، و بزندان انداخت، و به آنانان گفت: شما از مدارای من سو استفاده می‌کنید. گویند عثمان نخستین کسی بود که برای مسجد رواق ساخت. (۱۵)

چون عبدالله بن زبیر خود را خلیفه خواند و مکه را محل اقامت کرد، دیوارهای مسجد را مرمت نمود اما بر وسعت مسجد نیفزود.

در دولت امویان، عبدالملک پسر مروان و فرزند عبدالملک ولید، که به ایجاد ساختمان علاقایی بسیار داشت، در ترمیم، وسعت و زیبائی مسجد کوشیدند، و بدستور عبدالملک دیوار مسجد را بالاتر بردند. در دولت عباسیان نیز چند تن از خلفا، مسجد الحرام را وسیع‌تر کردند. و در زیبائی آن کوشیدند. مخصوصاً مهدی عباسی که در سال ۱۶۰ هجری به مکه رفت و خانه‌های بسیاری را خرید و داخل مسجد کرد، و کوشید که در این نوسازی خانه کعبه در وسط مسجد قرار گیرد. نوشتن مهدی خود بر کعبه ابوقیس بالا رفت تا بنگردد و مطمئن شود که خانه در مرکز مسجد قرار گرفته است. (۱۶)

در سال ۳۳۲ هجری بعضی ستونهای رواق گرداگرد مسجد را تغییر دادند و ستونهای سنگی زرد رنگ در آن بکار بردند. در دیوارها و راهروها نیز سنگهای مرمر نصب کردند و حجراسماعیل را با مرمر سبز فرش نمودند. سنگی را که جای پای ابراهیم است (مقام ابراهیم) در زر گرفتند.

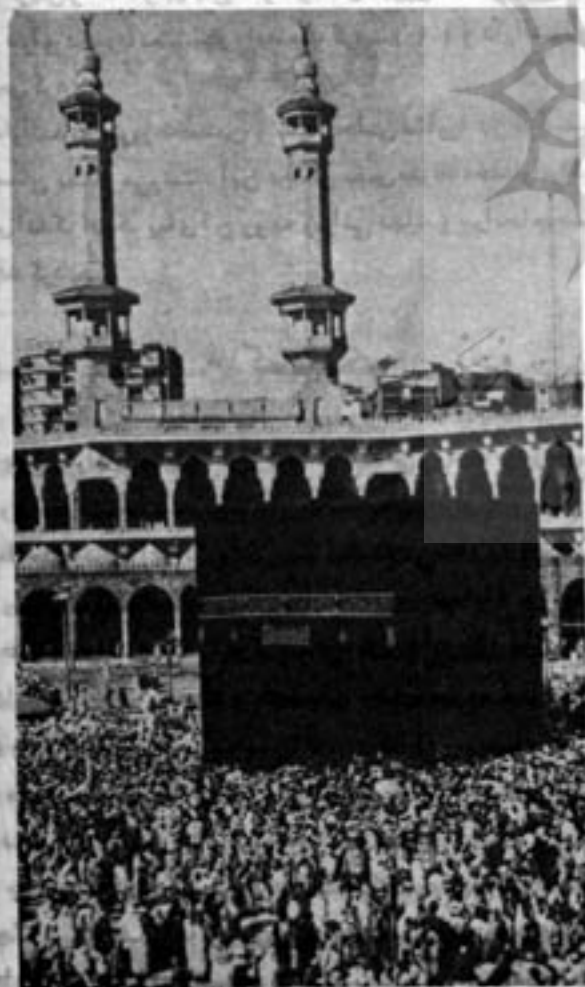
ناصر خسرو در وصف مسجد الحرام شرحی نوشته است که از لحاظ اطلاع بر وضع مسجد در نیمه اول سده پنجم و مقایسه آن با اوضاع بعدی قابل توجه است:

"مسجد حرام در میان شهر مکه و طول آن از مشرق بمغرب است و عرض آن از شمال بجنوب، اما دیوار مسجد قائمه نیست و رگنها در مالیده است تا به مدوری مایلست"

" زیرا که چون در مسجد نماز کنند از همه جوانب روی بخانه باید کرد و آنجا که مسجد طولانی‌تر است از باب ابراهیم - علیه السلام - است تا به باب بنی هاشم، چهار صد و بیست و چهار ارش است و عرض از باب - الندوه که سوی شمال است تا به باب الحفا که سوی جنوب است، و فراخ‌تر جایش سیمد و چهار ارش است. . . . "

" مسجد حرام را هیجده در است همه به طاقها ساخته‌اند بر سر ستونهای رخام و بر هیچکدام دری نشانده‌اند که فراز توان کرد. " (۱۷)

تعمیرها و ترمیم‌های اساسی مسجد الحرام در دوره عثمانیان بود.

سلطان سلیمان قانونی معمار مشهور و سازنده مسجد سلیمانیه استانبول (سان) را به مکه فرستاد تا برای نوسازی خانه نقشای تهیه کند ولی سلیمان خود موفق با اجرای آن نشد. در سال ۹۹۰ هجری یکی از معماران ترکیه بنام محمد آغا صحن مسجد را وسعت داد و مساحت آن را به بیست و پنجهزارمتر مربع رسانید. در این نوسازی درهای مسجد را که نوزده در بود از نو ساختند. رواقهای مسجد و اطراف حرم را با ستونهای مرمر و ستونهایی از سنگ زرد تمویض کردند.

سیس در سال ۹۹۴ یکی از نقاشان ترک داخل گنبد رواق ها را با نقشها و خطهای خوش تزئین کرد. هر یک از امامان مذهبهای چهارگانه سنت و جماعت: شافعی، مالکی، حنفی و حنبلی در داخل مسجد برای خود مقامی داشتند. سالی که صحن مسجد را نوسازی کردند (۹۹۴) مقامهای این پیشوایان را نیز بشکل کوچک ساختند (۱۸) این مقامها تا آغاز حکومت سعودیان بر حجاز وجود داشته است، مخصوصا مخبر السلطنه در سفرنامه خود از این مقامها نام برده و از اینکه مذهب شافعی چون نزدیک تر به حقیقت (مذهب شیعه) است، مقامی ندارد، در بیخ می خورد (۱۹).

پس از تاسیس حکومت عربستان سعودی در دوره ملک عبدالعزیز و ملک فیصل تغییرات مهمی در مسجد الحرام صورت گرفت. دولت عربستان سعودی با هزینهای در حدود هشتصد میلیون ریال (سعودی) مساحت مسجد را از بیست و هفت هزار به یکصد و هشتاد هزار متر مربع رسانید. در این نوسازی بر درهای مسجد نیز تعدادی افزودند و اکنون مسجد دارای شصت و دودر بزرگ و کوچک است. سه در اصلی و بزرگ بناهای: باب ملک عبدالعزیز باب - المعمره و باب السلام معروف است. بر هر یک از این سه در دو مناره با ارتفاع ۹۲ متر قاعدهای به ابعاد ۷ x ۷ متر قرار دارد و بر تارکهر منار هلالی با ارتفاع ۵/۶ متر از برنز طلا کاری است. هفتمین منار مسجد بر باب الصفاست. در کنار آن سقفی دارای قبه است که قطر خارجی آن ۳۵ متر است و بر این قبه نیز هلالی برنزی طلا کاری شده قرار دارد. گرداگرد مسجد، رواق سه طبقه است و مسجد با وسعت فعلی کنجایش پانصد هزار نمازگزار دارد.

- ۱ - بر اساس نوشته: دائره المعارف بریتانیکا. اما در مرآة الحرمین و به تبع آن دائره المعارف فرید وجدی ۲۱ درجه و ۲۸ - عرض ۳۷ و درجه ۵۴ دقیقه طول نوشته شده است.
- ۲ - مرآة الحرمین ج ۱ ص ۱۷۸ و نیز فرید وجدی ذیل مکه.
- ۳ - نشریه وزارت اطلاعات عربستان سعودی.
- ۴ - دائره المعارف بریتانیکا.
- ۵ - تاریخ عرب پیش از اسلام فلیب حتی ج ۱ ص ۱۴۴.
- ۶ - ابراهیم: ۳۷
- ۷ - بقره: ۱۲۶.
- ۸ - مرآة الحرمین ج ۱ ص ۱۵۱ - ۱۵۲. فرید وجدی و دائره المعارف فرانکلین ذیل مکه.
- ۹ - تحلیلی از تاریخ اسلام ج ۱ ص ۲۳ به بعد و نیز رجوع به ذیل کعبه شود.
- ۱۰ - رک مرآة الحرمین ج ۱ ص ۳۵۵ و معجم الانساب فصل حاکمان مکه.
- ۱۱ - تحلیلی از تاریخ اسلام ج ۲ ص ۸۰.
- ۱۲ - معجم الانساب. فصل حاکمان مکه.
- ۱۳ - فرید وجدی: ذیل مکه - فرانکلین. ذیل عربستان مرآة الحرمین ج ۱ ص ۳۵۵ به بعد.
- ۱۴ - سوره: بیست و هشتم (الحج) آیه ۲۵.
- ۱۵ - باقوت. ذیل مسجد الحرام. و نگاه کنید به دائره - المعارف فرید وجدی. ذیل مکه.
- ۱۶ - دائره المعارف فرید وجدی ذیل مکه. و نگاه کنید به مکه مکرمه ترجمه آقای احمد آرام صفحه ۱۴۹.
- ۱۷ - سفرنامه دکتر دبیرستانی. چاپ روار ص ۹۱ - ۹۲.
- ۱۸ - مکه مکرمه ص ۱۷۹.
- ۱۹ - سفرنامه ص ۱۵۹.

